

**श्री. विजय चव्हाण
ए.डी. अध्यापक महाविद्यालय,संभाजीनगर**

संत तुकारामांच्या अभंगवाणीचा पाया आणि शिक्षण : एक सखोल अभ्यास

सारांश

संत तुकाराम हे मराठी संतसाहित्यातील एक तेजस्वी व्यक्तिमत्त्व असून त्यांच्या अभंगवाणीने महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि शैक्षणिक जीवनावर दूरगामी परिणाम घडवून आणला. त्यांनी आपल्या अभंगांद्वारे समाजातील अंधश्रद्धा, जातिभेद, कर्मकांड, अन्याय आणि विषमता यांना विरोध केला. त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू भक्ती, समता, मानवता आणि नैतिकता हा होता. तुकारामांच्या अभंगांमध्ये शिक्षणाचा व्यापक अर्थ आढळतो. त्यांनी शिक्षणाला केवळ साक्षरतेचे साधन न मानता व्यक्तिमत्त्व विकास, आत्मज्ञान, समाजजागृती आणि मूल्यसंवर्धनाचे माध्यम मानले. प्रस्तुत संशोधनात्मक अभ्यासात तुकारामांच्या अभंगवाणीचा वैचारिक पाया, त्यातील शैक्षणिक तत्त्वे आणि आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेतील त्यांचे महत्त्व यांचा सखोल विचार करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील संतपरंपरा ही भारतीय सांस्कृतिक इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण परंपरा आहे. या परंपरेने समाजातील सर्व स्तरांपर्यंत आध्यात्मिक आणि सामाजिक विचार पोहोचविण्याचे कार्य केले. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम या संतांनी मराठी भाषेतून लोकजागृती घडवून आणली.

सतराव्या शतकातील महाराष्ट्रात सामाजिक विषमता, अज्ञान, अंधश्रद्धा आणि धार्मिक कर्मकांडांचे प्राबल्य होते. अशा काळात संत तुकारामांनी अभंगांच्या माध्यमातून समाजाला नवी दिशा दिली. त्यांच्या रचनांमध्ये मानवी जीवनाचे वास्तव, समाजातील समस्या आणि आध्यात्मिक मूल्ये यांचा सुंदर समन्वय आढळतो.

तुकारामांचे साहित्य हे लोकशिक्षणाचे प्रभावी माध्यम मानले जाते. त्यांनी सर्वसामान्य जनतेला समजेल अशा सोप्या मराठी भाषेत विचार मांडले. त्यामुळे त्यांच्या अभंगवाणीला शैक्षणिक दृष्टिकोनातून विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

संत तुकारामांच्या अभंगवाणीचा पाया समजून घेणे. अभंगांतील शैक्षणिक विचारांचा अभ्यास करणे. तुकारामांच्या मूल्यशिक्षणाच्या संकल्पनेचे विश्लेषण करणे. आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत तुकारामांच्या विचारांचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

संशोधनाची गरज

आजच्या शिक्षणात ज्ञानार्जनाला महत्त्व दिले जात असले तरी नैतिक मूल्यांचा अभाव जाणवतो. अशा परिस्थितीत तुकारामांचे विचार विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी मार्गदर्शक ठरू शकतात.

तुकारामांच्या अभंगवाणीचा पाया भागवत धर्म

तुकारामांच्या अभंगांचा पाया भागवत धर्मात आढळतो. भागवत धर्माने भक्ती, प्रेम, समता आणि नैतिकतेचा पुरस्कार केला. तुकारामांनी या तत्वांना लोकभाषेतून व्यक्त केले. त्यांच्या मते ईश्वरप्राप्तीसाठी कर्मकांडांची आवश्यकता नाही. शुद्ध मन, नामस्मरण आणि प्रामाणिक जीवन हेच खरे साधन आहे.

वारकरी संप्रदाय

वारकरी संप्रदाय महाराष्ट्रातील लोकधर्म म्हणून ओळखला जातो. या संप्रदायात सर्व जातीधर्मांच्या लोकांना समान स्थान दिले जाते. तुकारामांनी या समतेच्या विचाराचा स्वीकार केला. त्यांच्या अभंगांमध्ये विठ्ठलभक्तीबरोबरच मानवसेवेलाही महत्त्व दिलेले आढळते.

वैयक्तिक अनुभव

तुकारामांचे विचार हे पुस्तकाधारित नसून अनुभवाधारित होते. त्यांनी जीवनातील दुःख, संघर्ष आणि आध्यात्मिक अनुभूती यांचे प्रांजळ चित्रण केले. त्यामुळे त्यांचे साहित्य अधिक वास्तववादी आणि प्रभावी बनले.

समाजसुधारणेची प्रेरणा

तुकारामांनी समाजातील अन्याय, ढोंगीपणा आणि अंधश्रद्धा यांवर कठोर टीका केली. त्यांनी लोकांना विवेकशील विचार करण्याचे आवाहन केले.

संत तुकाराम - जीवन आणि कार्य

यांचा जन्म इ.स. 1608 च्या सुमारास देहू येथे झाला. त्यांचे वडील बोलहोबा आणि आई कनकाई हे धार्मिक वृत्तीचे होते. त्यांचे कुटुंब वारकरी परंपरेशी संबंधित होते. बालपणापासूनच त्यांना धार्मिक वातावरण लाभले. तरुण वयातच त्यांच्यावर अनेक संकटे कोसळली. दुष्काळ, आर्थिक संकटे, कौटुंबिक दुःख आणि सामाजिक संघर्ष यांमुळे त्यांचे जीवन अधिक चिंतनशील बनले.

या अनुभवांतून त्यांनी जीवनाचे सखोल आकलन प्राप्त केले. त्यांच्या अभंगांमध्ये या अनुभवांचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे दिसते. त्यांनी सुमारे पाच हजारांहून अधिक अभंग रचल्याचे मानले जाते.

: अभंगांतील शैक्षणिक विचार

- नैतिक शिक्षण

तुकारामांच्या अभंगांमध्ये सत्य, प्रामाणिकपणा, संयम, दया आणि क्षमा यांचा पुरस्कार करण्यात आला आहे. त्यांच्या मते शिक्षणाचे अंतिम ध्येय चांगला माणूस घडविणे हे आहे.

उदाहरण

जे का रंजले गांजले

त्यासी म्हणे जो आपुले

या अभंगातून समाजातील दुर्बल घटकांविषयी सहानुभूती आणि मानवतेचे शिक्षण दिले जाते.

- आत्मज्ञानाचे शिक्षण

तुकारामांनी आत्मपरीक्षणाला विशेष महत्त्व दिले. माणसाने स्वतःच्या चुका ओळखून आत्मसुधारणा करावी, असे त्यांनी सांगितले.

त्यांच्या मते बाह्य ज्ञानापेक्षा आत्मज्ञान श्रेष्ठ आहे.

- सामाजिक शिक्षण

सामाजिक समता हा तुकारामांच्या विचारांचा गाभा आहे. त्यांनी जातिभेदाला विरोध केला.

त्यांच्या अभंगांमधून सर्व मानव समान असल्याचा संदेश दिला जातो.

- लोकशिक्षण

तुकारामांनी संस्कृतऐवजी मराठी भाषेचा वापर केला. त्यामुळे सामान्य लोकांपर्यंत ज्ञान सहज पोहोचले. लोकभाषेतील शिक्षण ही त्यांची मोठी देणगी मानली जाते.

- आध्यात्मिक शिक्षण

त्यांच्या शिक्षणाचा केंद्रबिंदू भक्ती होता. मात्र ही भक्ती अंधश्रद्धेवर आधारित नव्हती.

ती नैतिक जीवन, सदाचार आणि आत्मशुद्धीशी संबंधित होती. ती नैतिक जीवन, सदाचार आणि आत्मशुद्धीशी संबंधित होती.

अभंगांतील मूल्यशिक्षण

-समता

सर्व माणसे ईश्वराची लेकरे आहेत. त्यामुळे उच्च-नीच असा भेद असू नये.

-बंधुभाव

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीने परस्पर सहकार्याने जीवन जगावे.

-दया आणि करुणा

दुसऱ्यांच्या दुःखात सहभागी होणे हीच खरी मानवता आहे.

-श्रमप्रतिष्ठा

प्रामाणिक श्रमाला त्यांनी सर्वोच्च स्थान दिले.

-सत्यनिष्ठा

सत्य हेच जीवनाचे मूलभूत मूल्य असल्याचे त्यांनी प्रतिपादन केले.

तुकारामांच्या अभंगांचे शैक्षणिक महत्त्व व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी उपयुक्त.

नैतिक मूल्यांचे संवर्धन.

सामाजिक समतेची जाणीव निर्माण करणारे.

विद्यार्थ्यांमध्ये मानवतावादी दृष्टिकोन विकसित करणारे.

आध्यात्मिक आणि मानसिक संतुलन साधण्यास मदत करणारे.

आधुनिक शिक्षणातील उपयुक्तता

आजच्या काळात शिक्षण हे केवळ रोजगाराभिमुख बनत चालले आहे. नैतिक मूल्यांची जपणूक कमी होत आहे.

तुकारामांचे विचार पुढील बाबींमध्ये उपयुक्त ठरतात:

मूल्याधारित शिक्षण

सामाजिक संवेदनशीलता

पर्यावरणप्रेम

लोकशाही मूल्ये

मानवाधिकार जागृती

राष्ट्रीय एकात्मता

नवीन शैक्षणिक धोरणात व्यक्तिमत्त्व विकास आणि

मूल्यशिक्षणाला महत्त्व दिले गेले आहे. तुकारामांचे

विचार या उद्दिष्टांना पूरक आहेत.

निष्कर्ष

संत तुकारामांच्या अभंगवाणीचा पाया भागवत धर्म, वारकरी परंपरा, वैयक्तिक अनुभव आणि सामाजिक वास्तव यांवर आधारित आहे. त्यांच्या अभंगांमध्ये शिक्षणाची व्यापक संकल्पना आढळते. त्यांनी शिक्षणाला नैतिकता, आत्मज्ञान, समता, मानवता आणि समाजसेवा यांच्याशी जोडले.

त्यांच्या अभंगांनी तत्कालीन समाजाला दिशा दिली आणि आजही ते समाजपरिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहेत. आधुनिक शिक्षणव्यवस्थेत मूल्यशिक्षणाची गरज वाढत असताना तुकारामांचे विचार अधिक महत्वाचे ठरतात. त्यामुळे त्यांची अभंगवाणी ही केवळ साहित्यिक वारसा नसून लोकशिक्षणाची अमूल्य परंपरा आहे.

संदर्भसूची

तुकाराम गाथा.

संत साहित्य आणि समाजप्रबोधन.

महाराष्ट्रातील भक्ती चळवळ.

वारकरी संप्रदाय : इतिहास आणि तत्त्वज्ञान.

मराठी वाङ्मयाचा इतिहास.

संत तुकाराम : जीवन आणि कार्य.

आधुनिक मूल्यशिक्षण आणि संत साहित्य.

भक्ती साहित्याचा सामाजिक अभ्यास.

संत परंपरा आणि लोकशिक्षण.

मराठी संतकाव्याचा इतिहास.